

O ZAGADNIENIACH KONSERWACJI ARCHITEKTURY DREWNIANEJ

Andrzej Białkiewicz

Wydział Architektury, Politechnika Krakowska
Faculty of Architecture, Technical University of Cracow
e-mail: pazychow@cyf-kr.edu.pl

Streszczenie. Dwory i dworki są nadal często spotykanymi budowlami, choć w wyniku zmian własnościowych po II wojnie światowej ich stan zachowania uległ znaczącej degradacji. Wznieszone były jako obiekty murowane, a także w konstrukcji drewnianej. Problem zachowania obiektów drewnianych został zaprezentowany na przykładzie dworku Włodzimierza Tetmajera w Bronowicach Małych w Krakowie. Stanowi on część składową zespołu obiektów i założeń ogrodowych charakterystyczny dla stylistyki miejsca ze schyłku XIX w. Jego konstrukcja była typową dla wielu domów szlacheckich, które często niewiele różniły się od chałup chłopskich. Zachowana w oryginalnym stanie do lat 90. XX w., wymagała jednak interwencji konserwatorskiej. To, co stanowiło wówczas wyzwanie dla projektującego architekta, było z jednej strony zachowanie autentycznej formy budowli, a z drugiej także maksymalne zachowanie struktury drewnianej i autentycznych fragmentów konstrukcji.

Słowa kluczowe: architektura drewniana, Polska, dworek

Znacząca ilość przykładów architektury drewnianej znajduje się na południu Polski, a zwłaszcza w Małopolsce. W jej pejzaż przez wieki wpisały się piękne drewniane kościołki, cerkwie, dzwonnice, kapliczki, a także dworki, karczmy, młyny i spichrze. Architektura ta nie jest jednak jednorodna. Występuje bowiem duże zróżnicowanie zarówno stylistyczne, jak i technologiczne. Okolice Krakowa charakteryzuje specyficzna odrębność ze względu na braki w dostępie do drewna. Domy z tego rejonu często miały czterospadowe dachy kryte słomą, natomiast ściany w konstrukcji wieńcowej niejednokrotnie zaprawiano gliną i malowano w kolorach białym lub niebieskim. W wielu przypadkach stosowano również przysłupową konstrukcję, podtrzymującą dach. W granicach obecnego Krakowa, a wcześniej na jego rozległych peryferiach, najbardziej znanymi przykładami zabytków architektury drewnianej są dwa dwory: *Tetmajerówka* i *Rydlówka* w Bronowicach Małych¹.

¹ J. Daranowska-Lukaszewska, 2005. *Małopolska architektura drewniana*, BOSZ.

Tetmajerówka jest prawnie chronionym zabytkiem od 1967 r.² W skład zespołu dworskiego wchodzi dworek Tetmajerów, odtworzona w starej stodole pracownia W. Tetmajera, wytwórnia farmaceutyczna oraz piętrowy budynek gospodarczy. W latach 70. ub. stulecia dawna stodoła wraz z pracownią artysty oraz znaczna część ogrodu zostały odebrane spadkobiercom. Nowy użytkownik w krótkim czasie doprowadził do ruiny bezużyteczne dla niego budynki, a znaczną część ogrodu przekształcił na szklarnie, degradujące historyczny zespół dworski. W 1991 r. prawowitym właścicielom udało się wykupić swoją własność. Od tego też roku zespół *Tetmajerówki* poddawany był sukcesywnej rewitalizacji³.

Do 1895 r. właścicielami części Bronowic Małych byli OO. Franciszkanie. Około 1863 r. na potrzeby braci zakonnych zajmujących się rolnictwem wybudowali niewielki budynek. Był on przykryty łamanym dwuspadowym dachem, ściany miał tynkowane i malowane na biało. W 1902 r. dworek ten oraz sąsiadujące z nim zabudowania gospodarcze odkupił Włodzimierz. Tetmajer i po kilku latach w nim zamieszkał. Wówczas to zostały przeprowadzone niezbędne remonty oraz rozbudowy. Stodolę przerobiono na pracownię malarską, doświetloną poprzez duże okno przebite w ścianie północnej oraz drugie stanowiące rodzaj świetlika umieszczonego w stropie. Natomiast do dworku dobudowano kuchnię z sienią i spiżarnią. Parterowa bryła dworku nie utraciła swego pierwotnego charakteru. W całości symetryczna, z centralnie usytuowanym gankiem, nakryta została masywnym łamanym dachem pokrytym gontem. Dobudowana kuchnia została cofnięta w stosunku do lica ścian.

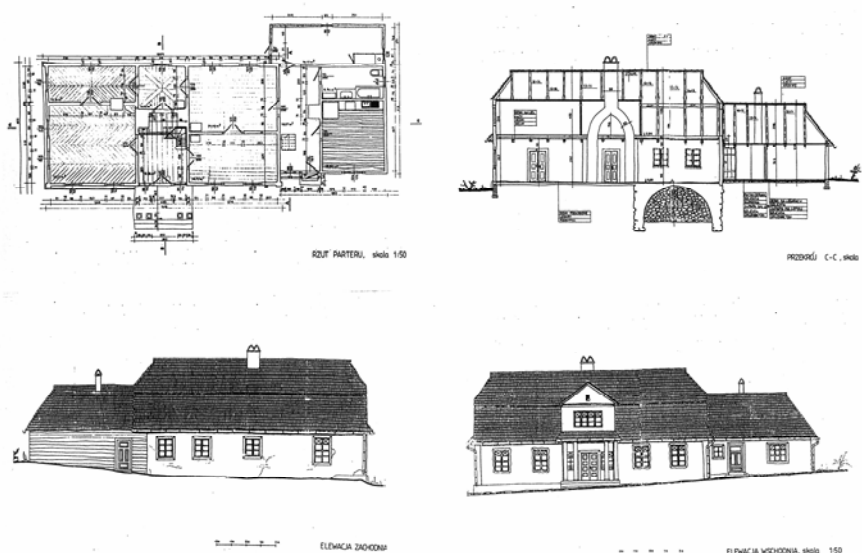
W 1996 r. rozpoczął się kapitalny remont dworu⁴. Prace trwały nieprzerwanie dziewięć miesięcy. Zarówno konstrukcja dachu, jak i gont stanowiący jego pokrycie nie wymagały prac konserwatorskich. Elementy te były bowiem remontowane i częściowo wymieniane dwadzieścia lat wcześniej. W szczególnie złym stanie technicznym były ściany konstrukcyjne oraz fundamenty. W zasadzie dworek nie posiadał fundamentów, natomiast ściany były postawione jedynie na belkach podwalinowych i uległy tak dalece posuniętej degradacji, że stwarzały zagrożenie dla konstrukcji dachu. Po wielu naradach konserwatorskich zdecydowano o ich wymianie. Wykonano również fundamenty, odcinkowo podbijając

² Rejestr zabytków: zespoły i obiekty z terenu miasta Krakowa: ul. Tetmajera 36, A-134, dwór Tetmajerówka, 28 kwietnia 1967.

³ Prace projektowe przy zespole zabudowań Tetmajerówki, 1993–1994: konserwatorski projekt i realizacja aranżacji zespołu pomieszczeń pracowni malarskiej W. Tetmajera; projekt i realizacja pomieszczeń mieszkalnych w strychowej kondygnacji nad pracownią malarską W. Tetmajera (tzw. stodoły); projekt wytwórni farmaceutycznej na terenie zespołu mieszkalno-gospodarczego Tetmajerówki; projekt i realizacja zagospodarowania przestrzennego zabytkowego zespołu ogrodowego Tetmajerówki; inwentaryzacja konserwatorska dworku Tetmajerówki; projekt i realizacja wraz z aranżacją wnętrza świetlicy (sali wielofunkcyjnej) w stodole na Tetmajerówce. Autor: M.J. Żychowska, K. Styrna-Bartkiewicz.

⁴ Projekt konserwatorski i realizacja zabezpieczenia dworku Tetmajerówki wraz z aranżacją wnętrza, 1995. Autor: M. J. Żychowska, A. Białkiewicz.

jeszcze istniejące ściany. Kolejnym etapem prac była rozbiórka znacznej części murów i postawienie ich na nowo. W literaturze można spotkać stwierdzenia, iż jest to *dwór drewniany*. Okazało się jednak, że konstrukcja wielu ścian została wykonana z drewna, chrustu, słomy, połączonych w całość zaprawą na bazie gliny. Na tym terenie w XIX i w części XX w. podstawowym materiałem budowlanym było drewno. Wówczas pleciona konstrukcja ścian należała do rzadkości, chociaż w obiektach gospodarczych czasem się pojawiała. Jednak domy mieszkalne z chrustu dość często występowały. Na początku XX w. wokół Krakowa znajdowały się całe wsie z tak zbudowanymi obiektami. Było to wynikiem braku drewna oraz praktycznością i niskimi kosztami takiej konstrukcji. Owa konstrukcja była też typową dla wielu domów szlacheckich.

Fot. 1. Fragment dokumentacji projektowej do remontu dworu

Fig. 1. Part of the technical documentation to the renovation of the manor house

Dlatego też zagadnienia dotyczące problematyki zachowania autentyczności struktury ścian były złożone. Po zdjęciu tynków i dokładnej inwentaryzacji okazało się, że każda ściana ma swoistą, niepowtarzalną strukturę. Generalnie w obiekcie można było wyróżnić dwa rodzaje konstrukcji ścian. Pomieszczenia wschodniej części zasadniczego korpusu dworu wybudowano w konstrukcji sumikowo-łatkowej, natomiast pozostała część w konstrukcji słupowo-ramowej wypełnionej ceglami, kamieniami, drewnem, chrustem. Wszystko to połączono w całość zaprawą glinianą. Znaczące wązki ścian wewnętrznych wykonano z cegły. Ta różnorodność konstrukcji, jak również podpiwniczenie wschodniej części obiektu mogą sugerować, że w roku 1863 franciszkanie rozbudowali nie-

wielki budynek, nadając mu formę dworku. Brak jest jednak dowodów potwierdzających tę hipotezę. Nie występowała tu bowiem żadna regularność czy powtarzalność struktury konstrukcyjnej ścian. Szansa na odtworzenie podobnej struktury była nikła. Dlatego też podjęto decyzję o wykonaniu całości ścian w drewnianej konstrukcji zrębowej. Przybudówka, w której znajdowała się kuchnia, wzniesiona była z bali drewnianych, które zostały zabezpieczone i wykorzystane ponownie.

W trakcie prac odkryto belkę z datą 1815, którą Włodzimierz Tetmajer zamontował w ścianie dobudowanej kuchni. Wszystkie detale były z pietyzmem odtwarzane tak, żeby nie zatracić kształtu oryginału. Nawet zasuwki oraz zawiasy okienne zostały odtworzone z pierwowzoru. W celu udokumentowania oryginalnej struktury ścian dworu, w przedpokoju zachowano fragment pierwotnej struktury ścian i zabezpieczono go szkłem. Jak już wspomniałem, konstrukcja dachu i jego pokrycie nie wymagały konserwacji. Zdecydowano, aby w trakcie prowadzenia prac nie rozbierać dachu i nie naruszać jego istniejącej struktury. Ściany wymieniano więc odcinkami, natomiast dach oparty był na układzie stalowych słupów i rygli. Ten system zabezpieczeń okazał się skuteczny, choć w znaczący sposób wydłużył czas remontu. Całkowitej wymianie uległy instalacje elektryczna, wodno-kanalizacyjna, gazowa.

Fot. 2. Dworek Włodzimierza Tetmajera w Bronowicach Małych w Krakowie. Fot. Autora

Fig. 2. Włodzimierz Tetmajer's manor house in Bronowice Małe, Kraków

Mówiąc o zagadnieniach dotyczących konserwacji architektury drewnianej, warto również wspomnieć o problemach zachowania konstrukcji drewnianych w obiektach architektury sakralnej. Nie mówię tu o całościowym zachowaniu struktury zabytku, ale o jego fragmentach, które ze względu na niewielką swą

ską są często lekceważone i przez to traktowane z małą troską. Te uwagi nie dotyczą sakralnej architektury drewnianej w Polsce, stanowiącej nierozłączny motyw krajobrazu i istotny element naszego dziedzictwa kulturowego. Jeszcze do niedawna drewniane kościoły katolickie, cerkwie unickie i prawosławne, czy też drewniane synagogi żydowskie były powszechnym czynnikiem kształtującym panoramy naszych miast. Drewno stanowiło bowiem istotny, często stosowany budulec. Ale już od drugiej połowy XIX w. zaznacza się przewaga budowania świątyń murowanych. Wynikało to z faktu, że:

... murowana świątynia jest w oczach użytkowników lepsza od drewnianej. Jest ona symbolem „nowoczesności” i zamożności, podczas gdy drewniana [...] jest symbolem zacofania i ubóstwa⁵.

Fot. 3. Dworek Tetmajera w Bronowicach. Elewacja południowa. Fot. Autora

Fig. 3. Tetmajer's manor house in Bronowice. South elevation

Istotny problem konserwatorski dotyczy zachowania zabytkowych drewnianych więźb dachowych, zwłaszcza w obiektach sakralnych. Stanowią one wartościowe pod względem ukształtowania przestrzenno konstrukcyjnego przykłady. Jednym z podstawowych zagrożeń dla ich egzystencji jest czas i nieszczerne pokrycia dachowe. W latach 90. XX w. pojawiły się w Polsce znacznie większe możliwości zdobycia materiałów budowlanych charakteryzujących się dobrymi parametrami technicznymi. Jednym z tych materiałów są pokrycia dachowe. Dotychczas w wielu przypadkach zniszczone pokrycia, zwłaszcza dachówki, powodowały nie tylko zalewanie wodami opadowymi stropów, czy też sklepień, ale w pierwszej kolejności zawilgocenie oraz korozję więźb dachowych, w tym

⁵ R. Brykowski, 1980. *Ochrona drewnianej architektury sakralnej w Polsce*. Życie i myśl, nr 5 (311), Warszawa, s. 95.

także tych zabytkowych czy wręcz unikatowych. Podejmując działania remontowo konserwatorskie często wymieniano zniszczoną dachówkę i pokrywano obiekt blachą miedzianą, cynkową lub ocynkowaną. Wynikało to zazwyczaj z dwóch przyczyn. Pierwsza, to brak dachówki o odpowiednich parametrach technicznych, natomiast druga wynikała z tego, że ciężar blachy stanowił około 15% ciężaru pokrycia dachówkami. Należy zwrócić uwagę, że często do remontu przystępowano wówczas, gdy zniszczenia były już pokaźne. Poza stanem samego pokrycia objawiały się one przede wszystkim uszkodzeniami więźb dachowych.

Znamiennym przykładem może tu być wybudowany w latach 1685–1692 kościół św. Antoniego we Wrocławiu. Nie znamy nazwiska autora projektu, dane archiwalne wskazują jedynie, że był to architekt włoski. Od początku swego istnienia był to kościół klasztorny. Wzniesli go franciszkanie reformaci, a w roku 1792 władze pruskie przekazały kościół zakonowi elżbietanek. W czasie II wojny budowla w zasadzie nie ucierpiała, jej uszkodzenia zostały oszacowane na 5%. W latach 1945–1998 kościołem opiekowali się księża diecezjalni. Od roku 1998 świątynię przejął zakon paulinów. Ogólny stan budowli był dość dobry. Zasadnicze zastrzeżenia budziło pokrycie dachu. Liczne ubytki dachówki i nieszczelności pokrycia powodowały przenikanie wód opadowych do wnętrza. Poza zamakaniem sklepień przyczyniało się to przede wszystkim do zawilgoceń drewnianej konstrukcji dachu. Ostatni remont dachu, który wykonano w roku 1976, sprowadzał się do przełożenia dachówki, wymiany najbardziej zniszczonych elementów więźby oraz impregnacji drewna. W tym czasie były bardzo ograniczone możliwości zakupu w Polsce dachówki charakteryzującej się odpowiednimi parametrami technicznymi. W roku 2004 przystąpiono do konserwacji konstrukcji dachu oraz jego pokrycia. Wykonana została szczegółowa inwentaryzacja tych elementów, stosowne ekspertyzy oraz projekt konserwatorski remontu więźby dachowej. W więźbie dachowej wyraźnie wyodrębnia się jej podział na trzy części. Pierwsza nad nawą główną i kaplicami bocznymi przekrywająca najwyższą część bryły kościoła o wymiarach rzutu $17,5 \times 21,9$ m. Zastosowano tu układ krokwiowo-jętkowy z płatwiami bocznymi i płatwią środkową. Wiązary główne oprócz podstawowego układu konstrukcyjnego posiadają drugą jętkę opartą na środkowym stolcu dochodzącym równocześnie do kalenicy, natomiast na górnym odcinku wiązara znajduje się belka podłużna i dodatkowa jętka. Poza tym w połaciach przy krokwiach umieszczono ukośne stężenia krzyżowe. Słupki oparte zostały na podłużnej belce podwalinowej leżącej na tramach rozpiętych pomiędzy murami bocznymi nawy głównej.

Druga część więźby znajduje się nad częścią niższą, środkową, o wymiarach rzutu $17,5 \times 5,5$ m. Jej konstrukcja została rozwiązana w nieco odmienny sposób. Układ nośny stanowią tu wiązary poprzeczne. Wiązary główne posiadają drugą jętkę, na której oparta jest płatew środkowa. Natomiast jętka oparta zastała na dwu skrajnych stolicach z mieczami w kierunku podłużnym. Słupki i stężenia

krzyżowe w połaciach bocznych występują w podobnym układzie jak w pierwszej części więźby.

Trzecia część więźby to ta nad prezbiterium kościoła o wymiarach w rzucie $7,5 \times 7,0$ m. Z powodu rozpiętości konstrukcja tej części ma nieco odmienne rozwiązanie. Jej układ nośny stanowią krokwie spięte jedną jętką usytuowaną w połowie odległości między tramem, a kalenicą. Drugą jętkę oparto na podłużnej belce i jętce spinającej krokwie. Ekspertyza konstrukcyjna potwierdziła, że istniejąca więźba dachowa posiadała prawidłowo uformowany układ nośny i właściwie dobrane przekroje elementów. Oznaczało to, że pierwotny układ konstrukcyjny zostanie w całości zachowany i nie ma potrzeby wprowadzania żadnych dodatkowych wzmocnień, jedynie ewentualną wymianę elementów konstrukcji na zasadzie wykonania ich repliki. Stwierdzono bowiem uszkodzenia korozyjne zarówno korozją biologiczną, jak i wynikającą z zawilgocenia. Z uwagi na usytuowanie uszkodzonych stref drewna niemożliwym było precyzyjne określenie lokalnych uszkodzeń bez demontażu pokrycia dachu i umożliwieniu dostępu do elementów więźby w górnych partiach pod pokryciem. Zdecydowano, że szczegółowe decyzje odnośnie konieczności wymiany tych elementów zapadną w trakcie realizacji po uzgodnieniu z nadzorem konserwatorskim.

Fot. 4. Tetmajerówka w czasie remontu. Fot. Autora

Fig. 4. Tetmajer's manor house under renovation

Po przystąpieniu do prac remontowych okazało się, że znaczna część uszkodzonych stref drewna to jedynie korozja powierzchniowa. Po usunięciu zewnętrznej, uszkodzonej struktury w większości przypadków przekrój poprzeczny elementów nośnych pod względem wytrzymałościowym odpowiadał statyce całego układu. W końcu okazało się, że znacznie mniejsza niż początkowo szacowano, bo tylko około 6% część więźby dachowej musi być wymieniona. Natomiast w całości wymienione zostało pokrycie dachu, gdzie zastosowano najwyższej jakości ceramiczną dachówkę karpiówkę.

Fot. 5. Tetmajerówka w czasie remontu. Fot. Autora

Fig. 5. Tetmajer's manor house under renovation

Podobne problemy wystąpiły przy wymianie pokrycia dachowego i remoncie konserwatorskim drewnianej więźby na dwóch innych zabytkowych klasztorach zakonu paulinów. Pierwszy z nich jest fundacją księcia Władysława Opolczyka i Bernarda Wierusza z 1401 r. w Wieruszowie. Zniszczona konstrukcja dachu, kilkakrotnie niezbyt fachowo remontowana, w 2007 r. została przywrócona do swej dawnej formy. Również i pokrycie dachu zostało zmienione. Usunięto blachę ocynkowaną i powrócono do dachówki ceramicznej. Drugim z obiektów jest klasztor w Łęczeszycach. Pochodzący z pierwszej połowy XVIII w. obiekt został mocno uszkodzony w czasie obu wojen światowych. Jego remont nastąpił dopiero w latach 70. ub. stulecia. Niestety brak materiałów budowlanych o odpowiednich parametrach technicznych spowodował obecnie potrzebę powtórne-

go remontu dachu. W trakcie ostatnich prac wzmocniono uszkodzoną drewnianą więźbę dachową, objając jej elementy konstrukcyjne deskami. Natomiast nie-szczelności porycia dachówką uzupełniono zaprawą cementową. Niestety nadal następowała korozja elementów konstrukcji dachu, a dodatkowo w krótkim czasie porycie ponownie utraciło swą szczelność. Również i w tym przypadku po dokonaniu wszelkich niezbędnych ekspertyz wykonano projekt konserwatorski i przywraca się pierwotną formę konstrukcji oraz pokrycie nową dachówką ceramiczną, głęboko tłoczoną.

Reasumując, można stwierdzić, że obecnie w znacznie większym stopniu zaczęto dostrzegać i cenić unikatowe, regionalne wartości kulturowe drewnianej architektury oraz potrzebę jej ochrony. Odnosi się to zarówno do obiektów wykonanych w całości w konstrukcji drewnianej, jak również do drewnianych konstrukcji dachowych w obiektach murowanych. Wydaje się, że ich los nie budzi już tylu obaw co przed laty. Przyczyniły się do tego zarówno większa świadomość właścicieli i opiekunów, bardziej uregulowana sytuacja własnościowo-prawna, jak i pełny dostęp do materiałów budowlanych o odpowiednich parametrach technicznych, zwłaszcza takich jak pokrycia dachowe. Regulacje odnośnie praw własności umożliwiły przejęcie przez prawowitych właścicieli znaczącej liczby budowli, ale także tym samym zostało wskazane jednoznacznie, kto i w jakim stopniu ponosi odpowiedzialność za zabytkowy obiekt. Istotnym działaniem jest również udział państwowych służb konserwatorskich sprawujących pieczę nad prawidłowością działań konserwatorskich, a czasem refinansujących częściowo poniesione nakłady na ratowanie budowli.

PIŚMIENNICTWO

- Adamczewski J., 1994. *Krakowskie rody*, Kraków.
- Brykowski R., 1980. *Ochrona drewnianej architektury sakralnej w Polsce* [w:] *Życie i myśl*, nr 5 (311), Warszawa.
- Ciąglewicz-Żegota E., 1908. *Z pracowni Włod. Tetmajera*, Świat, nr 2.
- Czajkowski J., 1976. *Budownictwo ludowe w Krakowskim* [w:] *Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku*, nr 22.
- Czajkowski J., 1974. *Budownictwo wiejskie w północnej części Krakowskiego w XVIII wieku*. Roczn. Muzeum Etnograficznego w Krakowie, t. 5, s. 59–62.
- Czajkowski J., 1974. *Ze studiów nad budownictwem ludowym w Krakowskim*. Roczn. Muzeum Etnograficznego w Krakowie, t. 5, s. 98–110.
- Daranowska-Łukaszewska J., 2005. *Małopolska architektura drewniana*, Lesko.
- Dużyk J., 1998. *Sława Panie Włodzimierzu*, Kraków.
- Faleniowska-Gradowska A., 1974. *Wiejskie ośrodki przemysłowe we wsiach otaczających Kraków w XVIII wieku*. Roczn. Muzeum Etnograficznego w Krakowie, t. 5, s. 87–97.
- Oppman A., 1908. *U Tetmajera. Wspomnienie z Bronowic*, Tygodnik Ilustrowany, nr 46.
- Nowobilski J. A., 1998. *Włodzimierz Tetmajer*, Kraków.
- Skotnicki J., 1957. *Przy sztalugach i przy biurku. Wspomnienia*. Warszawa.
- Zychowska Maria J., 1994. *Zespół architektoniczno-przestrzenny Tetmajerówki i jej aktualne problemy*. Referat wygłoszony na posiedzeniu Sekcji Sztuk Plastycznych w Architekturze

- KUiA PAN O/Kraków, kwiecień 1993. Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN O/Kraków za I półrocze, t. 37(1993), z. 1, s. 153–154.
- Żychowska M.J., Styrna-Bartkiewicz K., 1993. *Spadkobiercy Włodzimierza Tetmajera*, Home & Market, nr 6, s. 40–43.

ABOUT PROBLEMS OF CONSERVATION OF THE WOODEN ARCHITECTURE

Abstract. Mansions and manors are still quite common objects although their condition has deteriorated significantly due to the ownership transformations following World War II. They were erected as masonry objects or wooden structures. The problem of wooden structures preservation will be illustrated by Włodzimierz Tetmajer's manor house in Bronowice Małe, Krakow. It is a part of a complex of buildings and gardens typical of the late 19th century style in the area. This type of structure was not particularly durable but it was typical of many houses of the gentry which did not differ very much from peasants' huts. It survived in its original form until the 1990's when a conservator's interference became a must. This proved quite a challenge for the designing architect who had to preserve the authentic form of the building on the one hand and most of the wooden structure on the other.

Key words: architecture, Wood, Poland, manor house